

Леонтий ВОЙТОВИЧ

СКАНДИНАВСЬКІ ГОРИЗОНТИ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

Як усі представники ранніх поколінь Рюриковичів, Володимир Святославович був тісно пов'язаний зі скандинавами та скандинавськими династіями, вихідці з яких складали оточення двору його батька, старшого брата і його власного двору. Саме ці горизонти і залишилися найменше дослідженими. А початок таких стосунків варто шукати від моменту отримання першого князівства.

Історики довго не звертали уваги на відносно пізню згадку про закладення Новгороду і будівництво укріплень у місті (під 1044 р. *“на весну же Володимиръ (Володимир Ярославович, син Ярослава Володимировича Мудрого – Л. В.) заложи Новъгород и сдела его”*¹; під 1116 р. *“в то же лето Мъстислав (Мстислав Володимирович, старший син Володимира Мономаха – Л. В.) заложи Новъгород болши первого”*²; під 1169 р. при князеві Романові Мстиславовичу *“устроиши острог около города”*³). Але для пошуків раннього міста, яке пов'язували з початками Русі, не шкодували ні коштів, ні засобів. У результаті Новгород археологічно досліджений краще від будь-якого іншого центру. Проте всі спроби знайти археологічні шари VIII–IX ст. виявилися марними⁴. Перспективи віднайти ділянки із забудовою X ст. також відсутні⁵. Довготривала дискусія стосовно часу появи новгородських укріплень так і не дала змоги довести наявність таких, датованих раніше згаданих у літописі⁶. Давня, як колись видавалося, добре обґрунтована

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 181.

² Там же. – С. 20, 204.

³ Там же. – С. 33.

⁴ Арциховский А. В. Археологическое изучение Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – Москва, 1956. – № 55. – С. 15, 42–43.

⁵ Янин В. Л. Возможности археологии в изучении древнего Новгорода // Вестник АН СССР. – 1973. – № 8. – С. 67–70.

⁶ Монгайт А. Л. Оборонительные сооружения Новгорода Великого // МИА. – Москва, 1952. – № 31. – С. 87–89; Орлов С. Н., Воробьев А. В. Оборонительные укрепления древнего Новгорода. – Новгород, 1959. 56 с.; Косточкин В. В., Орлов С. Н., Раппопорт П. А. Новые данные об укреплениях новгородского острога // Памятники культуры. – Москва, 1961. – Вып. 3. – С. 68–76; Колчин Б. А. Дендрохронология Новгорода // МИА. –

Москва, 1963. – № 117. – С. 5–103; Егo же. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – Москва, 1982. – С. 156–177; Алешковский М. Х., Красноречьев Л. Е. О датировке вала и рва Новгородского острога // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 54–73; Орлов С. Н. По поводу статьи М. Х. Алешковского и Л. Е. Красноречьева // Советская археология. – 1972. – № 2. – С. 96–99; Алешковский М. Х., Красноречьев Л. Е. К датировке вала и рва новгородского острога (ответ С. Н. Орлову) // Советская археология. – 1972. – № 3. – С. 392–395; Янин В. Л., Колчин Б. А. Итоги и перспективы новгородской археологии // Археологическое изучение Новгорода. – Москва, 1978. – С. 5–56; Колчин Б. А., Черных Н. Б. Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология) // Археологическое изучение Новгорода. – С. 57–116; Янин В. Л. Тихвинский раскоп // Археологическое изучение Новгорода. – С. 117–134;

версія про об'єднання трьох різноетнічних поселень словен, кривичів і мері побудовою дитинця ("нового міста") у IX–X ст.⁷ не знайшла підтвердження в археологічному матеріалі.

Поступове усвідомлення того факту, що літописного Новгород на річці Волхові як міста з укріпленнями до 1044 р. не існувало, і всі події, зафіксовані літописами до цього часу, стосуються іншого міста, ставлять питання про пошук місця розташування останнього на території Східної Європи. Це дало би змогу встановити де правила до вокняжіння у Києві Святослав Ігоревич, Володимир Святославович, Ярослав Володимирович, а також Вишеслав Володимирович та Ілля Ярославович. Чимало істориків, які ще перебувають у полоні засвоєного з дитинства існування давнього "новгородського" періоду, поспішили ототожнити з цим першим Новгородом Славн як частину пізнішого Новгороду, Рюрикове городище, або ж, навіть, Ладогу (Альдейгуборг)⁸. Новгородські кінці почали формуватися у середині X ст., але укріплен там ще не було. Найдавніші матеріали на Неревському кінці (перехрестя вул. Козьмодем'янської і Великої) датуються 953 р., на Людиному (перехрестя Пробойної і Черничиної) – 930-ми роками, на Славенському (Михайловський розкоп) – 974 р. Але ці датування не є визначальними. У величезному Ільїнському розкопі на Славенському кінці (1430 м²) нижні горизонти сягають середини XI ст., а більшість розкопаної території на Славні подає матеріали, не старші за XII ст.⁹ Сумнівною виглядає і версія, за якою на Славн у X ст. перенесено основну частину Рюрикового городища, покинутого через регрес озера Ільмень¹⁰. Зрештою, і *Хълмъ* в Новгороді згадується вперше під 1134 р.¹¹

Поступово пошуки нової локалізації Новгороду почали розгортатися і в інших напрямках. Піонером тут виступив львівський дослідник Юрій Дибба, який, вслід за версією про народження князя Володимира Святославовича у селі Будятині на Волині, висунув наступну гіпотезу, що цей князь почав там же княжити у Новгороді на Лузі, згодом перейменованому на Володимир¹².

Колчин Б. А., Хорошев А. С. Михайловский раскоп // Археологическое изучение Новгорода. – С. 135–173; Тарабардина О. А. Дендрохронология средневекового Новгорода (по материалам археологических исследований 1991–2006 гг.) // Археология, этнография и антропология Евразии. – Москва, 2009. – Вып. 1(37). – С. 77–84.

⁷ Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // История СССР. – 1971. – № 2. – С. 32–61.

⁸ Див., наприклад: Янин В. Л. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // Новгородский исторический сборник. – Ленинград, 1982. – Т. 1(11). – С. 83; Джексон Т. Н. Наименование Древней Руси и Новгорода в древнескандинавской письменности (О возникновении топонимов Gardar и Hólngarðr) // Скандинавский сборник. – Таллин, 1986. – Вып. 30. – С. 85–96; Джексон Т. Н., Молчанов А. А. Древнескандинавское название Новгорода в топонимии пути "из варяг в греки" // Встоматательные исторические дисци-

плины. – Москва, 1990. – Вып. 21. – С. 26–238; Джексон Т. Н. Hólngarðr – Новгород: "Город на острове" или "Хълмъ-городъ"? // Ее же. Austr и Góðum. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001. – С. 83–104.

⁹ Ершевский Б. Д. Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. // Археологическое изучение Новгорода. – Москва, 1978. – С. 233.

¹⁰ Носов Е. Н. Новгород и Новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу о возникновении Новгорода) // Новгородский исторический сборник. – Ленинград, 1984. – Т. 2(12). – С. 3–38.

¹¹ Новгородская первая летопись... – С. 23, 208.

¹² Дибба Ю. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці) // П'яті Ольжині читання. Пліснеск, 7 травня 2010 р. – Львів; Броди, 2011. – С. 23–28; Його ж. "И сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни";

Скандинавські джерела Новгороду до XIII ст. не знають, за ними князь Володимир Святославович княжив у Хольмгарді. Хольмгард добре відомий скандинавам і в різних джерелах відзначений понад сотню разів, більше половини згадок належать до періоду перед серединою XI ст. Уже в X–XI ст. тут були церкви, княжий палац, міжнародний торг та укріплення. Сюди приїздили зі Швеції, Данії, Норвегії та Ісландії, а місцеві купці (*хольмгардфарі*) торгували й піратували біля Фарерських та Оркнейських островів.

Найдавніший рунічний напис теж початку XI ст. повідомляє: “*Ингіфаст велів висікти камінь по Сігвіду, своєму батькові, він впав у Хольмгарді, кормчий зі своїми корабельниками*”¹³.

У циклі т. зв. *саг про давні часи*, дослідження яких тільки починається, – вони розповідають про події, що відбулися до 875 р., тобто до ісландської колонізації; данський хроніст Саксон Граматик (бл. 1140 – бл. 1216) почав їх обробляти з 1201 р. для свого величезного зведення *Gesta Danorum*¹⁴, але записувати їх почали аж близько 1250 р.¹⁵, – збереглося чимало відомостей, пов’язаних зі Східною Європою. Складність виокремлення реальних подій, відображених у цих найдавніших скандинавських джерелах, полягає у тому, що навіть редактори, записуючи тексти після 2–3 століть їх побутування в усному вигляді, вже не завжди могли належно зорієнтуватися у складному матеріалі й відділити пізніші нашарування від первинної основи.

Найдавніша сага про данських конунгів “Сага про Скульдунгів” (“*Skjoldunga saga*”) не збереглася. Маємо тільки фрагменти¹⁶, що їх використали ісландські автори XIII–XVI ст. В основу цієї саги була покладена генеалогія данської династії Скульдунгів, що її уклав Семунд Мудрий (†1133)¹⁷, яку

перший приклад “музеефікації” чи літературна містифікація? // Княжа доба: історія і культури. – Львів, 2011. – Вип. 5 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 9–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2011. – Ч. 4(36): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 20–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2): Шлях на Лугу // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2012. – Ч. 2(28). – С. 20–42; *Його ж.* Історико-географічний аспект літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 37–70; *Його ж.* Інтерпретація корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела // Старий Луцьк. – Луцьк, 2012. – Вип. 8. – С. 26–39; *Його ж.* Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. – Луцьк, 2013. – Вип. 47. – С. 212–227; *Його ж.* Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Воло-

димир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 15–30; *Ejusedem.* Administrative and urban reforms by princess Olga: geography, historical and economic background // *Latvijas Arhivi*. – 2013. – № 1–2. – Р. 30–71; *Його ж.* Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя. – Львів, 2014. – 484 с.

¹³ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1977. – № 57.

¹⁴ Див.: *Saxonis Gesta Danorum* / Ed. Jørgen Olrik, H. Ræder. – Copenhagen, 1931; *Saxo Grammaticus. The History of the Danes. Book I–IX* / Transl. Peter Fischer. Ed. Hilda Ellis Davidson. – Cambridge, 1979; *Davidson H. E. Introduction to Saxo Grammaticus The History of the Danes. Book I–IX.* – Cambridge, 1980. – Vol. 2: Commentary.

¹⁵ *Schier K. Sagaliteratur.* – Stuttgart, 1970. – S. 81.

¹⁶ *Danakonunga sogur* / Ed. Bjarni Guðnason // *Islenzk Fornrit.* – Reykjavik, 1982. – T. 35. – S. XIX–LXX (вступ), 1–90 (текст).

¹⁷ *Guðnason B. Um Skjöldungasögu.* – Reykjavik, 1963.; *Kirsten W. Skjöldunga saga // Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* / Ed. Philip Pulsiano. – New York, 1993. – P. 597–598;

наприкінці XII – на початку XIII ст. широко використав згаданий Саксон Граматик. Саме від данського конунга Рюрика Метателя Кілець (Rørik Slyngebond), діда Гамлета, чия історія послужила сюжетом для знаменитої драми Вільяма Шекспіра, та його тестя Івара Широки Обійми, на той час наймогутнішого шведського конунга, що тримав столицю у Сконе¹⁸, можна починати відлік перехідного моменту від епічної до історичної генеалогії¹⁹. Вважають, що Івар став конунгом близько 680 р. і загинув між 700–717 рр.²⁰ Однак найпереконливішою виглядає остання версія данського дослідника Трольса Брандта (2015), за якою Івар Широки Обійми жив між 678–731 рр.²¹, а Рюрик Метатель Кілець між 680–715 рр.²²

Конунг Івар Широки Обійми зумів утвердитися у Скандії, прогнати з Упсали Інглінгів і підпорядкувати собі всіх шведів, данців, куронів, країну саксів (?), Естланд і всі східні королівства аж до Гардаріки (?), “оволодів... всім Аустрікі (Східним шляхом – Л. В.)”²³. Тобто, спроби проникнення до Східної Європи, використовуючи бази вікінгів південніше Ризької затоки (перші скандинавські поселення у цьому регіоні – Гробіни біля сучасного міста Лієпая, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та інші функціонували бл. 650–850 рр.²⁴), здійснювали вихідці зі Швеції ще від другої половини VII ст. А вже з VIII ст. розповіді про подорожі вікінгів по Austrverg (Східному шляху) доволі численні.

У циклі саг про давні часи збереглася *Saga pro Eiríka Mándrívnikka* (Eiríks saga víðförla). Вона дійшла в трьох пергаменних списках XIV ст., через що її відносять до пізніх саг, нібито створених під впливом лицарських романів²⁵, але текст цієї саги не містить нічого фантастичного і зберігає пласт давнішого прототипу. Вона розповідає про пригоди конунга вікінгів, який подався на пошуки землі Одаїнсак (Ódáins akr) – *левад безсмертя*, що, за чутками, мала бути десь на Сході. Ейрік спершу потрапив до Гардаріки (тобто на Русь), а потім добрався до Міклагарду (Константинополя), де його прийняв василевс²⁶. Цей Ейрік Мандрівник був рідним братом Ейстейна, який, за свідченням саг, був батьком Хальвдана Старого і дідом Рюрика²⁷. Отже, активність конунга Ейріка – він нібито першим відшукав шлях з варяг у греки – мала б належати до другої половини VIII ст.²⁸

Шлях, що його віднайшов Ейрік Мандрівник, добре описаний у численних джерелах і доволі істотно відрізняється від прийнятих реконструкцій

Simek R., Pálsson H. Lexikon der altnordischen Literatur. – Stuttgart, 1987. – S. 322–323.

¹⁸ Nerman B. Det svenska rikets uppkoms. – Stockholm, 1925. – S. 231.

¹⁹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С. 95.

²⁰ Див.: Ohlmarks Ake. Skånes äldsta hävder. – Malmö, 1963; Engelhardt P. Danerne fra fødsel til døb. – Copenhagen, 1980; Engholm C. Danske kongeslægter i det 8 & 9 århundrede. – Copenhagen, 1994; Lagerqvist L. O. Sveriges Regenter, från forntid till nutid. – Stockholm, 1997; Markvad J. Danske konger – før Gorm den Gamle. – Copenhagen, 2004.

²¹ Brandt T. Danernes Sagnhistorie. Saxos sagn i sagaernes kronologi. Udgave 2. – Copenhagen, 2015). – S. 214–219.

²² Ibidem. – S. 324.

²³ Джаксон Т. Н. Исландские королевские

саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 51, 55.

²⁴ Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва, 1999. – С. 461.

²⁵ Jensen H. Eiríks saga víðförla // Medieval Scandinavia. – 1993. – P. 160–161.

²⁶ Fornaldar sögur Nordrlanda. – København, 1830. – Vol. 3 / Ed. K. K. Raftn. – S. 661–674.

²⁷ Войтович Л. Князь Рюрик (Славетни постаті Середньовіччя. – Вип. 4). – Біла Церква, 2014. – С. 50–61.

²⁸ Там само. – С. 27–29, 55.

істориків. Ігнорувати інформацію автентичних переказів не випадає. Наприклад, відома “Сага про гутів” описує шлях до Константинополя через Західну Двину (Даугаву), тобто обминаючи Ладогу: “...поплили до острова поблизу Естланда, який називається Дагъе (о. Хейумаа – Л. В.), і оселилися там і збудували укріплення... Але і там вони не могли себе прогородувати і поплили рікою, яка називається Дюна (Західна Двіна – Л. В.), а по ній через Русаланд. Вони плили так довго, що приплили у Грінкланд (Візантію – Л. В.)”²⁹.

Отже, задовго до появи Новгороду по Західній Двіні, її лівій притоці Каспі, волоком до Дніпра й далі Дніпром вікінги добралися до Чорного моря і Константинополя. Цей шлях з варяг у греки функціонував поряд з волзько-каспійським шляхом, яким вони з Ладоги отримували арабське срібло за хутра, що їх обмінювали у фінських мисливців на скляні намистини та інший мотлох.

Добре знаний у численних скандинавських джерелах Austrvegr (Східний шлях, від *austr* – схід і *vegr* – шлях), вперше згаданий у вісі з поеми скальда Тьодольва з Хвініра (друга пол. IX ст.). Цікаво, що сини Володимира Святославовича Вісівальд (Вишеслав?) та Ярослав названі тут *конунгами східного шляху*³⁰ (Jaritláfi Austrvegs konungar³¹). На Austrvegr саги звично вміщують три міста в такій послідовності: Hólmgarðr, Koenugarðr (Київ) і Miklagarðr (Константинополь). Спостереження за топонімами показали, що виникнення топонімів на – garðr необхідно датувати часом до початку широкого проникнення скандинавів до Середнього Придніпров’я та інтенсивного функціонування Дніпровського шляху, тобто раніше від другої половини IX ст.³²

У Києві вікінги з’явилися ще з початку IX ст., а, може, й раніше. Близько 825 р. митрополитом Нікеї став Інгер (*Ingvar*), Інгером звали також батька Євдокії, дружини василевса Василя I (народився близько 837 г.). Сановники скандинавського походження, які посідали таке високе становище, як обидва Інгери, не могли з’явитися в імперії випадково* чи через арабський Схід, з яким в той час тривали постійні війни (крім того, відомості про каспійські походи і вікінгів на Каспійському морі пізніші), в той час, коли шведів у складі посольства кагана Русі прихильно прийняв василевс Феоділ у 838 р., а наступного року їх відіслали додому окружним шляхом через хозарську загрозу. Це посольство від кагана Діра, вікінги якого до 837 рр. вже допомогли полянам звільнитися від хозарської залежності, на що побіжно вказує літописна розповідь про полянську данину мечами (у Центрально-Східній Європі не було покладів болотної чи озерної руди, придатної для виготовлення мечів)³⁴.

²⁹ Сага о гутах / Пер. С. Д. Ковалевского // Средние века. – Москва, 1975. – Т. 38. – С. 307.

³⁰ Див.: Джаксон Т. Н. “Восточный путь” исландских королевских саг // История СССР. – 1976. – № 5. – С. 164–170; *Ее же*. Древнескандинавская топонимия с корнем *aust-* // Скандинавский сборник. – Таллин, 1988. – Вып. 31. – С. 140–145; *Ее же*. Austrvegr – “Восточный путь” скандинавских викингов // *Ее же*. *Austr* и *Gördum*. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001. – С. 45.

³¹ Ágpir af Nóregskonunga sögum / Ed. Bjarni Einarsson // *Islenzk fornit*. – Reykjavik, 1984. – В. 29. – Bl. 27.

³² Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельнико-

ва Е. А. На пути “из варяг в греки” // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 477.

* Щоб стати митрополитом Нікеї, напевно, потрібно було народитися у Візантії і отримати відповідну освіту. Тобто, батько Інгвара повинен був натуралізуватися у Візантії десь не пізніше кінця VIII ст.

³⁴ Войтович Л. В. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком // Хазарський альманах. – Киев; Харьков, 2005. – Т. 4. – С. 109–117; *Його ж*. Чи володіла Хазарія Середнім Подніпров’ям у 839–860 рр.? // Хазарський альманах. – Киев; Харьков, 2013. – Т. 11. – С. 70–95.

Омелян Пріцак (1919–2006) сформував гіпотезу про існування трьох руських

Звернемося до найдавніших саг з найдокладнішими переказами про Хольмгард:

“Сага про Олафа Трюгтвасона” передає інформацію про перебування норвезького конунга Олафа Трюгтвасона (бл. 968–1000) на Русі в 977–986 рр.³⁵ Збереглися три списки перекладів саги ісландською мовою з латинського оригіналу монаха бенедиктинського Тінгейрарського монастиря Одда Сноррасона (між 1180 і 1200 рр.). Ще один життєпис конунга пера монаха того ж монастиря Гуннлауга Лейвсона використав Сноррі Стурлусон у своєму “Колі земному” (бл. 1230). Але збереглися окремі віси королівського скальда Гальфреда Оттарсона на прізвисько Важкий Скальд (967–1007), якими користувалися Одд, Гуннлаут та Сноррі³⁶.

За сагою, Олафа Трюгтвасона в дорозі до Хольмгарду, де при дворі конунга Вольдемара перебував його дядько вікінг Сігурд, брат його матері Астрід, захопили в полон пірати біля о. Саарема і продали як раба до землі естів. Там його випадково зустрів Сігурд, викупив з рабства і взяв із собою до Хольмгарду. Якось на ринку у місті хлопчик побачив Клеркона, який, захоплюючи його, вбив його кормильця. Юний Олаф вихопив сокиру і зарубав кривдника. За законами, які діяли в Хольмгарді, йому загрожувала страта. Тоді вікінг Сігурд відвів хлопця до Аллогії – дружини конунга Вальдемара і та взяла його під

каганатів: волзького (839–930), дніпровського (930–1036) та київського (1036–1169): Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Київ, 1997. – Т. 1. – С. 96–100. Гіпотетичне існування Волзького каганату запозичено з версії Павла Смірнова (1882–1947) (Смірнов П. Волзький шлях і стародавні руси // Всеукраїнська Академія Наук: Збірник історико-філологічного відділу. – Київ, 1928. – № 75), яку О. Прицак *підкріпив* гіпотезою про втечу хозарського кагана у варязькі факторії на Волзі після поразки в боротьбі з *шадом* під час прийняття юдаїзму (Прицак О. Походження Русі. – С. 96). Так виходило, що посольство кагана Русі до візантійського василевса Феофіла, яке складалося зі шведських вікінгів і в 839 р. опинилося в Інґельгеймі при дворі франкського імператора Людовика Благочестивого, бо їх шлях назад пролягав *серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів* (Annales Bertiniani / Ed. G. Waitz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Hannoverae, 1885. – Т. 5. – Р. 19–20); *Kunik E.* Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. – Sankt-Petersburg, 1844. – Vol. 1. – S. 198; *Boba I.* Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth century // Slavio-Orientalia. – Wiesbaden, 1967. – Т. 2. – Р. 23; *Łowmiański H.* Początki Polski. – Warszawa, 1973. – Т. 5. – S. 130), послав хозарський каган, який знайшов пристановище на Волзі. У полоні своєї версії О. Прицак навіть не звернув уваги на те, що з Інґельгейму на середньому Рейні у першій половині IX ст. не

було безпечного прямого шляху на Волгу. Подібним способом вчений намагався отождентити сина данського морського конунга Рагнара Лодброка – Біорна Залізнокого з літописним Діром (Прицак О. Походження Русі. – С. 96). Погодитися з цими гіпотезами неможливо, окрім усього іншого, *Dytr – олень*, а *Bjorn – ведмідь* (Jáhnnesson A. Isländisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1956. – P. 507–508).

³⁵ Bugge A. Sandhed og Dig tom Olav Trygvason. – Aarbøger, 1910. – S. 1–34; *Koht H.* Olav Trygvason, 968–1000 // Norsk Biografisk Leksikon / Ed. A. W. Brøgger, E. Jansen. – Oslo, 1947. – Т. 10. – S. 413–414; *Beyschlag S.* Konungasögur: untersuchungen zur Königssaga bis Snorri // Bibliotheca Arnarnagana. – Copenhagen, 1950. – Т. 8. – S. 180–202; *Labuda G.* Olaf Trygvasson // Słownik starożytności słowiańskiej. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – Т. 3. – S. 471–472; *Andersen P. S.* Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130 (Handbok i Norges Historie. – V. 2). – Bergen, 1977. – S. 102–109; *Джаксон Т. Н.* Олав Трюгтвасон // Ее же. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – Москва, 2002. – С. 15–49.

³⁶ *Blöndal S.* Væringjasaga. – Reykjavik, 1954. – S. 310–312; *Andersson T.M.* The Icelandic Family Saga // An Analytic Reading. – Cambridge Mass., 1967. – No 10. – P. 223–228; *Clover C. J.* Hallfredar saga // Mediaeval Scandinavia. An Encyclopedia. – P. 263; *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги... – С. 208–209.

свою охорону. За сагою, Олаф залишався в Гардаріці (Русі) при дворі Володимира ще дев'ять років, зокрема брав участь у поході на Перемишль. Сага також згадує матір князя Володимира, вже немічну, проте наділену даром пророчиці, що теж перебувала в Хольмгарді³⁷.

Згадана у сазі дружина конунга Аллогія, поза сумнівами, ідентична зі знаною за іншими джерелами першою офіційною дружиною Володимира Святославовича – варязького походження, на ім'я Олова³⁸. Галина Глазиріна на підставі “Саги про Інгвара Мандрівника” ідентифікувала першу дружину князя Володимира як доньку шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича, яку видали за “конунга фолька зі сходу з Гардаріки”³⁹ у період між 975–980 рр.⁴⁰ Версія, ніби в особі Аллогії поєднані образи святої Ольги та Рогнеди Рогволодівни виглядає надуманою⁴¹.

Отже, за сагою про Олафа Трюггвасона у 977–980 рр. Хольмгард був столицею конунга Володимира Святославовича, у місті знаходився княжий палац і великий торг. А морський шлях до міста пролягав біля о. Саарема, тобто через Ризьку затоку і Даугаву.

“Сага про мешканців Фарерських островів”, записана між 1200–1215 рр., розповідає про купців з Хольмгарду у норвезьких водах в останній чверті X ст. Цікаво, що як помсту шведам, фарерці розглядали спустошення близько 995 р. Хольмгарду та островів біля балтійського узбережжя у цьому районі (“і на схід у Хольмгард, і грабують там на островах і мисах”)⁴². Свого часу Олена Ридзевська звернула увагу, що йшлося про острови у Прибалтиці (Саарема у Ризькій затоці)⁴³.

“Сага про Олафа Святого”, норвезького конунга (1014–1028), варіанти якої опиралися на скальдичну поему на смерть конунга Олафа, яку склав близько 1040 р. його скальд і близький товариш Сігват Тордарсон (бл. 995–1045)⁴⁴, стани інших його скальдів Оттара Сварті (XI ст.)⁴⁵ та Тормода Берсасона Скальда Чорних Брів (бл. 995–1030), що був разом з конунгом на Русі у 1029 р.⁴⁶, подає інформацію про участь юного норвезького короля у 1007 р. в походах на о. Саарема (Ейсюсла), а звідти – до Хольмгарда. Після втрати престолу конунг Олаф перебрався на схід до конунга Austvegr в Хольмгард, де зимував з Ярославом

³⁷ Див.: Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 126–189.

³⁸ Baumgarten N. Saint Vladimir et la conversion de la Russie // *Orientalia Christiana*. – Roma, 1932. – Vol. 27. – No 79. – P. 38–39.

³⁹ Глазырина Г. В. О русско-шведском брачном союзе конца X в. // *Восточная Европа в древности и средневековье*. – Москва, 1988. – С. 16–21.

⁴⁰ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – Москва, 2001. – С. 164.

⁴¹ Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С. 212; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 186.

⁴² Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 577–579.

⁴³ Ридзевская Е. А. Древняя Русь... – С. 70.

⁴⁴ Turville-Petre G. *Scandic Poetry*. – Oxford,

1976. – P. 77–87; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988–1989 гг.* – Москва, 1991. – С. 90–93.

⁴⁵ Jesch J. The meaning of the narrative moment: Poets and history in the late Viking Age // *Narrative and History in The Early Medieval West* / Ed. E. M. Tuler, R. Balziretti. – Turnhout, 2005. – P. 251–256; Grove J. *Recreating Tradition: Sigvatr Hörðarson's Vikingarvisur and Óttarr Svarti's Höfuðlausn'* // *Á austrvega. Saga and East Scandinavia. Preprint Papers of the 14th International Saga Conference, Uppsala, 9–15 August 2009* / Ed. A. Ney. – Uppsala, 2009. – Vol. 2. – P. 327–335.

⁴⁶ De Vries J. *Altnordische Literaturgeschichte*. – Berlin, 1964. – T. 1. – S. 88, 93, 239–251, 260–261; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 248.

та Інгігердою⁴⁷. У 1029 р. від Ярослава Олаф “помандрував на захід, і спершу вони йшли по кризі замерзлих річок – і так до самого моря. А коли настала весна і крига скресла, вони приготували кораблі і з першим сприятливим вітром підняли вітрила і без особливих пригод відбули у морську подорож. Конунг Олаф спрямував свої кораблі до острова Готланд...”⁴⁸. У інших варіантах: “...і його військо пустилося зі сходу тієї зими до самого моря льодом, а коли настала весна поплив він через море...”⁴⁹, “...по льоду... до моря... на Готланд”⁵⁰.

Отже, з Хольмгарду конунг Олаф зі своїми 200 воїнами вирушив взимку 1029/1030 р. по льоду замерзлих рік до моря, де сів на кораблі і поплив на Готланд. Це виглядає як шлях з Дніпра через Каспю і Західну Двіну до її гирла у Ризькій затоці, де були, зокрема на курземському узбережжі, стоянки і факторії вікінгів (так, біля с. Роя при впадінні однойменної річки в затоку були поховання вікінгів у лодях⁵¹).

Ці витяги з джерел можна продовжувати, враховуючи, що Хольмгард згадується в них понад сотню разів. Крім *саг*, важливу інформацію зберігають *таттри* – короткі новели-перекази, які пізніше служили матеріалом для *саг*.

“Таттр про Хаука Довгі панчохи” відображає часи норвезького конунга Гаральда Світловолового (бл. 875–945), конкретніше 930-і роки. Конунг Гаральд звертається до Гаука: “Я пошлю тебе до Аустрверга, щоб ти купив мені всіяких дорожніх речей”. Гаук відбув на схід до Хольмгарда, де перебув зиму і від купця-грека купив для конунга тканину для мантії та інші цінні речі⁵². Отже, у 930-х роках у Хольмгарді функціонував торг, куди добиралися візантійські купці.

Схожий “Таттр про Гудлейк Гардарікського” розповідає, як влітку 1016 р. гість Гудлейк добрався через Готланд до Хольмгарда, де придбав дорогі візантійські тканини на мантію норвезькому конунгу, дороге хутро та коштовні скатертини. Але на зворотній дорозі біля о. Саарема пірат вікінг Торгаут напав на нього, вбив, а з награбованим добром вплив до Швеції⁵³.

“Таттр про Еймунда Грінсона” уклав скальд Бйорн Гітделакаппі (989–1024), який служив конунгу Вальдемару на Русі у 1009–1011 рр. Цей таттр послужив матеріалом для відомої саги про Еймунда, навколо якої досі точаться суперечки. Одне не викликає сумнівів – служба Еймунда у війську Ярослава упродовж 1016–1019 рр. розпочалася від прибуття до Хольмгарда, де княжив тоді Ярослав⁵⁴.

“Таттр про Бйорна” присвячений згаданому скальду Бйорну, який теж починав службу конунгу Вальдемару з Хольмгарда. Головним подвигом скальда на ній була перемога над Силачем, який претендував на трон Володимира⁵⁵.

Збереглася також розповідь про норвезького вікінга Бйорна Гервінсона, ворога конунга Гаральда Світловолового, який у 880–920-х роках торгував у Хольмгарді, потім заснував поселення в Ісландії. Його син Мідвардар-Скетті піратствував на східному узбережжі Балтики (Austurveg) у 920–940-х роках⁵⁶.

⁴⁷ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 253–254, 262–263, 272.

⁴⁸ Antiquites Russes / Ed. C. C. Rafin. – København, 1850. – Т. 1. – С. 352; Snorri Sturluson. Heimskringla. 2. // Islenzk Fornrit. – Reykjavik, 1961. – V. 27. – С. 343; Heimskringla / Trans. L. M. Hollander. – Austin, 1964. – P. 485–486.

⁴⁹ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 260.

⁵⁰ Там же. – С. 271, 283.

⁵¹ Feldmann H., von zur Mühlen H. Baltisches historisches Ostlexikon. – Böhlau; Köln, 1990. – Т. 2. – С. 241.

⁵² Ibidem. – С. 625–629.

⁵³ Прицак О. Походження Русі. – Київ, 2003. – Т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – С. 199–201.

⁵⁴ Там само. – С. 164–174.

⁵⁵ Там само. – С. 283–285.

⁵⁶ Там само. – С. 265.

Отже, Хольмгард від останньої чверті IX ст. був відомим центром від Ісландії і Фарерських островів до східного балтійського узбережжя, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві купці торгували по всій Балтиці та за її межами. Скандинави добре знали це місто, яке певний час було столицею Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича. У місті був княжий двір з палацом. З Сігтуни (Швеція) до Хольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд та Саарема. Хольмгард мав добре сполучення з Києвом без волоків Дніпром, бо Ярослав Володимирович бував там доволі часто вже після утвердження у Києві. На підставі рунічних написів можна також твердити про наявність у Хольмгарді церкви святого Олафа⁵⁷ та Готського іноземного двору (купців з Готланда)⁵⁸.

Звідси зрозуміло, що Хольмгард не можна ототожнити з Новгородом на Волхові (включаючи селище на Славні), який почав формуватися як місто щойно від 1044 р., а, щобільше, – гіпотетичним Новгородом на Лузі, в якому взагалі немає скандинавських матеріалів з IX–XI ст. Ігнорувати ці факти неможливо, тим більше, що скандинавські відомості надто численні і різноманітні.

Докладніший аналіз скандинавських джерел, у яких описаний шлях до Хольмгарда з Балтики, тобто первинний шлях з *варяг у греки* – Austrverg (Східний шлях) (через Ризьку затоку повз о. Саарема, Західною Двиноюю, її лівою притокою Касплею і далі волоком до Дніпра), дає підстави ототожнити Хольмгард з Гнездовом на кінці волоку з Касплі в Дніпро. Воно займало у X–XI ст. 16 га укріпленої площі і заповнене, в основному, скандинавськими матеріалами⁵⁹.

Від імені юного Володимира тут управляв брат його матері Добриня. Останньому вдалося швидко порозумітися з місцевою знаттю і навіть розширити вплив Хольмгарда, поклавши початок завоювання естонських територій. Як свідчить “Хеймскрінгла” Сноррі Стурлусона, вікінг Сігурд Ейріксон, який був на службі у князя Володимира, збирав для нього данину в землі естів⁶⁰. Але повідомлення про загибель князя Олега Святославовича і ліквідацію Древлянського князівства застало Добриню зненацька. Він втік з Володимиром до Швеції. Там йому вдалося укласти вигідний союз, скріплений шлюбом Володимира з Оловою-Алогією⁶¹, ймовірно, – донькою шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича⁶².

⁵⁷ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи. – № 89.

⁵⁸ Бережков Н. Г. О торговле Руси с Ганзой до конца XV в. – Санкт-Петербург, 1879. – С. 61.

⁵⁹ Войтович Л. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович // Український історичний журнал. – Київ, 2015. – № 3(522). – С. 37–55; Его же. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века // Вестник Удмуртского университета. Серия 5: История и философия. – Ижевск, 2015. – Вып. 1. – С. 7–18.

⁶⁰ Рьдзевская Е. А. Древняя Русь... – С. 62.

⁶¹ Саме цю Аллогію чи Аурлогію, язичницю, яка була дружиною конунга Вальдама-

ра-Володимира, тримала половину княжої дружини, а пізніше стала християнкою і схилила до цього чоловіка згадує “Сага про Олафа Трюгвассона” (Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 133, 135, 147, 161, 174, 176–177, 179–182). Тому можна погодитися, радше, з версією про її тотожність з Оловою (Baumgarten N. Saint Vladimir... – Р. 38–39) ніж з твердженням ніби Аллогіє – це поетичне поєднання образів святої Ольги та Рогнеди, найвідомішої з дружин Володимира дохристиянського періоду (Рьдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 212; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 186).

⁶² Глазырина Г. В. О русско-шведском брачном союзе... – С. 16–21; Пчелов Е. В. Генезология... – С. 164.

Наприкінці 979 р. Володимир повернувся до Хольмгарду зі шведськими вікінгами. Розпочалося приготування до війни з київським князем. Взимку 980 р. після невдалих переговорів про союз з полоцьким князем, який мав бути скріплений шлюбом Володимира з Рогнедою, Добрина виступив проти Полоцького князівства. Зрозуміло, що йдучи з Хольмгарда-Гнездова на Київ, не можна було залишати позаду Полоцьк. Якщо б похід відбувався з Володимира на Лузі, позиція Полоцька не була б такою вирішальною. Полоцьк був добре знаний вікінгам⁶³. У другій половині X ст. там правила оркнейська династія. Етимологія імен “Рогволод – Rongvaldr” та “Рогнеда – Ragnheidr”, без сумніву, скандинавська⁶⁴. Подібні імена трапляються в оркнейських ярлів та норвезьких Інґлінгів, нащадків Гаральда Прекрасноволосого⁶⁵. Епічна розповідь про гордовиту Рогнеду, що відкинула Володимира як бастарда, теж може свідчити про знатність роду Рогволода. Свідченням зв'язку Рогволода з оркнейськими ярлами може бути також його порозуміння з Блудом, який займав першу позицію в оточенні київського князя Ярополка Святославовича. Блуд, напевно, походив з “англійських” вікінгів (“blad” – англ. “кров”). Спроби видати Рогволода за слов'янина безпорадні⁶⁶.

Полоцьк було взято, сім'ю князя Рогволода знищено, а Рогнеда стала дружиною Володимира й цим “узаконено” приєднання Полоцького князівства.

Правдоподібно, Добрина зумів використати невдоволення язичницької опозиції релігійною політикою Ярополка, а, крім того, переманив на свою сторону головного Ярополкового воеводу, того ж таки Блуда. Ярополк покинув Київ і зачинився у Родні. У дорозі на переговори з братом його підступно вбито. Володимир залишився єдиним претендентом на київський престіл. Варязька дружина хотіла вчинити з Києвом як із завойованим містом, але Київ визнав Володимира і відчинив ворота. Тоді варяги зажадали викупу “по 2 гривни з чоловіка”. Добрина спершу спробував зібрати гроші за рахунок податку, а потім, розрахувавшись зі старшою дружиною роздачею бенефіцій, найбуйніші ватаги відіслав у Візантію на службу до василевса Василя II.

Варязька дружина далі складала основу війська нового київського правителя, а скандинави брали участь у всіх завойовницьких походах 980–992 рр., що відбито і в археологічному матеріалі. Ця дружина вікінгів мала значний вплив на ранню політику князя, напевне саме вона спричинилася до антихристиянського терору і поставлення на чолі пантеону племінних богів Перуна – двійника скандинавського Одина. Також, напевно, результатом впливу вікінгів було усунення Добрини з київського двору і поставлення його посадником у Хольмгард, хоча ця проблема потребує докладнішого розгляду.

Зрозуміло, що київський князь активно втручався й у скандинавські справи.

У 995 р. в Норвегії після загибелі ярла Хакона до влади прийшов згаданий Олаф Трюггвасон, нащадок Харальда Прекрасноволосого, який тривалий час служив у київському війську, зокрема, взяв участь у західному поході 981 р., в результаті якого приєднано Перемишль і червенські гради. Покинувши службу

⁶³ Джаксон Т. Н. Palteskja ok þat riki allt, et þar liggir tel // Ee же. Austr и Gōrdum. – С. 123–134.

⁶⁴ Томсен В. Начало русского государства. – Москва, 1891. – С. 68; Мельникова Е. А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1994. – С. 23.

⁶⁵ Беляев Н. Т. Рорик Ютландський и Рюрик начальной летописи // Сборник статей по археологии и византоведению. – Прага, 1929. – Т. 3. – С. 264.

⁶⁶ Насонов А. Н. Русская земля и образование Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С. 146; Алексеев Л. В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. – Москва, 1966. – С. 238.

у Володимира Святославовича, Олаф брав участь у походах вікінгів до Данії, Греції, Ірландії, Уельсу і Шотландії, не раз повертався на Русь, де його приймали як вдома. При цьому т. з. Велика сага вважає Олафа одним з перших проповідників християнства на Русі⁶⁷. Ставши норвезьким конунгом, Олаф I здійснив спробу запровадити християнство і в Норвегії⁶⁸. Союз Володимира з Олафом зутрів протидію у Швеції. Ейрік, син усунутого норвезького узурпатора ярла Хакона, знайшов притулок при шведському дворі. При підтримці шведів Ейрік здійснив набіг на Ладогу, яку йому вдалося взяти і спалити, – “і робив він це з помсти і ненависті до Олафа”. Далі він просунувся у напрямку до Хольмгарду. Стривожений Володимир виступив з військом йому назустріч, але Ейрік відплив до о. Саарема, а далі поплив у напрямку до Данії⁶⁹. Союз данців зі шведами, який сформувався після шлюбу Свейна Роздвоєна Борода зі шведською королевою Сігрід Гордячкою, був спрямований проти союзу Норвегії і Київської Русі. Можливо, Швеція мала особливі підстави для протистояння з Володимиром. Збереглася легенда про шведського принца, який допоміг йому здобути столицю волинян Волинь. Під 1002 р. Никонівський літопис повідомляє про смерть Малфріда (Манфреда) Сильного⁷⁰. Чому він потрапив до літопису? Може, це був саме цей шведський претендент, який служив у київському війську? Дансько-шведський союз вирішив долю Олафа I. Він загинув у 1000 р. і ярли заволоділи Норвегією до 1016 р.

Скандинавські контексти політики святого Володимира, як і інші аспекти його діяльності, досліджені ще досить поверхово і мають чимало дискусійних моментів, з'ясування яких давно на часі.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁶⁷ Джаксон Т. Н. Участие Олава в крещении Руси // Ее же. Четыре норвежских конунга... – С. 43–49; Ее же. “Вольдемар в Гардах” и чудо Святого Олава // Хорошие дни... памяти Александра Степановича Хорошева. – Великий Новгород; Санкт-Петербург; Москва, 2009. – С. 217–222.

⁶⁸ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 29–41; История Норвегии /

Отв. ред. А. С. Кан, авторы А. Я. Гуревич, И. П. Шаскольский и др. – Москва, 1980. – С. 102, 134, 135, 138, 586.

⁶⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 241.

⁷⁰ Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. 68.